

Paweł Bijak

Zabytki sakralne w systemie prawnym Polski – uwagi *de lege ferenda*

**Sacral monuments in the legal system of Poland:
remarks *de lege ferenda***

Słowa kluczowe: prawna ochrona zabytków, wartość sakralna, zabytki sakralne, dziedzictwo kościelne, sztuka sakralna, dziedzictwo kultury

Keywords: monument protection law, sacred value, sacral monuments, Church patrimony, sacred art, cultural heritage

Streszczenie

Zabytki sakralne stanowią przeważającą część zasobu zabytkowego Polski oraz krajów cywilizacji europejskiej. Obok wartości artystycznej, historycznej i naukowej cechą wyróżniającą tę grupę jest wartość sakralna. Definiuje się ją jako cechę charakterystyczną zabytków i dzieł sztuki, odnoszącą się do kościołów oraz elementów ich wystroju i wyposażenia, wynikającą z faktu ofiarowania ich Bogu, otaczania kultem, przekazu za ich pośrednictwem treści biblijnych, teologicznych lub hagiograficznych oraz poddania obrzędowi poświęcenia w celu przeznaczenia na potrzeby liturgii. Z punktu widzenia jurystycznego zabytki sakralne podlegają trojakiemu rodzajowi ochrony prawnej: wynikającej z prawa kanonicznego, kościelnego prawa administracyjnego oraz prawa publicznego. W polskim prawie publicznym zabytki sakralne nie są wyszczególnione jako odrębny przedmiot ochrony prawnej. W okresie międzywojennym stworzono w Polsce modelowy system prawnej ochrony zabytków sakralnych. Polegał on na konkordancji przepisów państwowych i kościelnych. Jego istotą było wyodrębnienie zabytków sakralnych i poddanie ich szczególnej wyższej formie ochrony. Zastosowanie międzywojennych osiągnięć legislacyjnych do obecnego systemu w celu ujednoczenia przepisów kościelnych i państwowych zapewni

skuteczniejszą ochronę tej znaczącej części dziedzictwa kulturalnego narodu. Reforma prawa ochrony zabytków powinna ewoluować nie tylko w kierunku nadania właściwego statusu zabytkom sakralnym, a w konsekwencji redefinicji systemu dotowania i dysponowania nimi, lecz także określać obowiązki edukacyjne podmiotów odpowiedzialnych za ochronę dziedzictwa kulturalnego.

Abstract

Sacral monuments constitute a predominant part of heritage assets of Poland and the countries of European civilization. In addition to its artistic, historical and scientific value, sacral value is a distinctive feature of this group. It is defined as a characteristic feature of monuments and works of art, referring to churches and elements of their decorations and furnishings, on account of the fact that they are devoted to God, surrounded by worship, they serve transmission of biblical, theological and hagiographic content, and are subject to consecration to be used for liturgical purposes. From juridical point of view, sacral monuments are subject to three kinds of legal protection: resulting from canon law, church administrative law, and public law. In Polish public law, sacred monuments are not itemized as a separate object of legal protection. In the interwar period, a model system of legal protection of sacred monuments was created in Poland. It consisted in the concordance of state and church regulations. Its essence was the itemization of sacred monuments and subjecting them to a special, higher form of protection. Implementation of the interwar legislative achievements into the present legal system in order to unify church and state regulations will ensure more effective protection of this significant part of the cultural heritage of the nation. The reform of monument protection law should evolve not only towards granting a proper status to sacral monuments and, as a consequence, towards a redefinition of the system of their subsidizing and administration, but it should also define educational obligations of the entities responsible for the protection of cultural heritage.

1. Znaczenie zabytków sakralnych a ich pozycja w polskim prawie publicznym

Zabytki sakralne stanowią specyficzną grupę w dziedzictwie kultury Polski oraz krajów cywilizacji europejskiej. Odmienna w stosunku do innych zabytków jest ich geneza, treść i funkcja, a także pozycja w obszarze legislacyjnym. Stanowią one przeważającą część całego zasobu zabytkowego¹. Cechą wyróżniającą tę

---

¹ K. Wierzbicka (red.), *Centralna ewidencja dóbr kultury i rejestr zabytków w Polsce w świetle zasobów Ośrodka Dokumentacji Zabytków*, Warszawa 1999; Z. Maj, *Zabytki sakralne w prawie kościelnym i państwowym i ich wzajemne relacje*, materiały z Konferencji Krajowej „Potrzeby Konserwa-

grupę jest ich wartość sakralna. Przez stulecia była ona oczywista dla społeczeństw kręgu kultury chrześcijańskiej, nie została jednak rozpoznana w tworzonej doktrynie ochrony zabytków. Próby wprowadzenia tej kategorii do teorii ochrony zabytków oraz postulat włączenia jej do ustawodawstwa pojawił się dopiero w monografii Jana Pruszyńskiego poświęconej dziedzictwu kultury Polski². W następnych latach, w wyniku badań interdyscyplinarnych z zakresu historii sztuki, archeologii, teologii, kanonistyki i politologii, wartość sakralna została zdefiniowana jako cecha charakterystyczna zabytku i dzieła sztuki odnosząca się do kościołów oraz elementów ich wystroju i wyposażenia, wynikająca z faktu ofiarowania ich Bogu, otaczania kultem, przekazu za ich pośrednictwem treści biblijnych, teologicznych lub hagiograficznych oraz poddania obrzędowi poświęcenia w celu przeznaczenia na potrzeby liturgii³.

W polskim prawie publicznym grupa zabytków sakralnych nie została wyszczególniona jako odrębny przedmiot ochrony, co już przed laty dostrzeżono w kręgach administracji państwowej⁴. Zarówno w ustawie z 15 lutego 1962 r., jak i w aktualnie obowiązującej ustawie O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r., w szczegółowym katalogu przedmiotów ochrony, wymieniającym dzieła budownictwa, urbanistyki i architektury wraz z otoczeniem, budowle i ich wnętrza, a także cmentarze – nie wspomniano nawet słowem o kościołach, kaplicach, ołtarzach, ambonach, drzwiach, obrazach, rzeźbach, relikwiarzach, stalach, ornatach, votach pobożności i innych. Wiele zabytków z tej grupy należy do najstarszych i najcenniejszych arcydzieł sztuki polskiej. Bez nich trudno sobie wyobrazić nasze dziedzictwo narodowe. Fakt ten, niezależnie od ideologicznych realiów państwa stanowiącego prawo, powinien budzić wątpliwość, zwłaszcza, że pierwsze polskie prawo o ochronie zabytków ustanowione 100 lat temu zawierało w swoich przepisach wyraźne odniesienia do zabytków sakralnych⁵.

---

torskie Obiektów Sakralnych na przykładzie makroregionu łódzkiego”, Łódź, 9–10 grudnia 2005, s. 91–95; K. Zalaśńska, *Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce*, Warszawa 2010, s. 148.

² J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001, s. 103–108.

³ Definicja wartości sakralnej oraz analizy i wnioski przedstawione w niniejszym artykule oparte są o wieloletnie badania autora zawarte w niepublikowanej rozprawie doktorskiej pt. *Wartości dziedzictwa kultury europejskiej: przeszłość i teraźniejszość*, obronionej na Wydziale Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego w 2011 r. oraz w późniejszych publikacjach, takich jak: *Jan Paweł II jako Conservator Patrimonium Ecclesiae*, „Studia Gdańskie” 2012, T. XXX, s. 187–202; *Kościelno-prawna ochrona zabytków sakralnych w Polsce*, „Cywilizacja i Polityka” 2013, nr 11, s. 369–393.

⁴ Z. Maj, *Zabytki w prawie kościelnym i państwowym...*, s. 91–95.

⁵ P. Bijak, *Kościelno-prawna ochrona...*, s. 370.

Z punktu widzenia jurystycznego odrębność zabytków sakralnych polega na tym, że podlegają one trojakiemu rodzajowi ochronie prawnej: wynikającej z prawa kanonicznego, kościelnego prawa administracyjnego oraz prawa publicznego. Jako dobra materialne stanowiące własność Kościoła katolickiego objęte są one normami prawa kanonicznego oraz podlegają administracji kościelnej, natomiast jako składniki dziedzictwa historycznego i artystycznego narodu podlegają ochronie publicznoprawnej. Kościół ma z tytułu własności prawa i obowiązki władcze, zaś państwo – prawo ingerowania w zasób zabytkowy ujęty w rejestrach. Stąd też zasadniczym problemem prawnym w odniesieniu do zabytków sakralnych jest dualizm przepisów ochronnych państwowych i kościelnych, których wzajemna niezbieżność nie tylko wydaje się niedogodnością, ale powoduje negatywne skutki. Ponadto niesłusznym wydaje się traktowanie w prawie państwowym zabytków sakralnych na równi ze wszystkimi innymi. Stąd kolejne ustawy państwowe o ochronie zabytków, uchwalane w niesprzyjających dla Kościoła katolickiego warunkach, nie zapobiegały w zadawalającym stopniu niszczeniu, burzeniu, dewastacji, kradzieżom i profanowaniu dzieł sztuki sakralnej. Z kolei fakt, że obiekty zabytkowe znajdujące się w świątyniach podlegają przepisom Kodeksu Prawa Kanonicznego (KPK) nie przesądza o ochronie publicznoprawnej, choć kodeks odwołuje się do zasady ich ochrony środkami uregulowanymi w prawie publicznym, co oznacza ich podporządkowanie temu prawu⁶.

W procesie transformacji ustrojowej po 1989 r. rozpoczęto prace nad uregulowaniem sytuacji prawnej Kościoła katolickiego w nowym systemie demokratycznej Polski. Według zasady przyjętej w prawie międzynarodowym stało się to przez zawarcie między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską umowy międzynarodowej zwanej konkordatem. Po zerwaniu w 1945 r. przez władze komunistyczne konkordatu przedwojennego, nowa ustawa została podpisana w 1993 r., a ratyfikowana przez Sejm RP dopiero 23 lutego 1998 r. Obowiązki kanonicznemu sprawowania opieki nad zabytkami sakralnymi, a zwłaszcza obiektami: „doznającymi wielkiej czci ze strony wiernych” oraz „rzeczami świętymi przeznaczonymi aktem poświęcenia lub błogosławieństwa do kultu Bożego” – „ze starannością dobrego gospodarza” odpowiada sformułowana w art. 5 i 8 konkordatu zasada wolności religijnej, z której wynikają następujące gwarancje: 1) „swobodnego i publicznego pełnienia misji Kościoła łącznie z wykonywaniem jurysdykcji”; 2) „zarządzania i administrowania [...] na podstawie prawa kanonicznego”;

⁶ Przede wszystkim kanonom 1171, 1189, 1190, 1220 § 2, 1238, 1276 § 1, 1276 i 1280, określającym je rodzajowo i uściślającym obowiązki w zakresie konserwacji i zabezpieczenia.

3) wolności sprawowania służby bożej; 4) nienaruszalności miejsc świętych przeznaczonych przez władzę kościelną do jej wykonywania. Dalsze przepisy konkordatu nakładają na obie strony obowiązek współdziałania. Art. 22 § 4 określa, że „Rzeczpospolita Polska w miarę możliwości udziela wsparcia materialnego w celu konserwacji i remontowania zabytkowych obiektów sakralnych i budynków towarzyszących, a także dzieł sztuki stanowiących dziedzictwo kultury”. Art. 24 wyraźnie stanowi, że „Kościół ma prawo budowy, rozbudowy i konserwacji obiektów sakralnych i kościelnych oraz cmentarzy – zgodnie z prawem polskim”. Oznacza to ograniczenie swobody dokonywania konserwacji obiektów zabytkowych w rozumieniu art. 36 ustawy z 23 lipca 2003 r.⁷ i wynikający z art. 25 ust. 2 obowiązek jej konsultowania z właściwym miejscowo konserwatorem zabytków. Art. 25 nakłada na Konferencję Episkopatu Polski oraz na władze państwowe obowiązek uregulowania spraw udostępniania zabytków kościelnych. Biskupi diecezjalni mają powołać komisję odpowiedzialną za współpracę z „właściwymi władzami państwowymi w celu ochrony znajdujących się w obiektach sakralnych i kościelnych dóbr kultury o ogólnonarodowym znaczeniu oraz dokumentów archiwalnych o wartości historycznej i artystycznej”.

Podobnie jak ratyfikacja, również wprowadzenie w życie oraz przeniesienie ustaleń konkordatu do prawa państwowego i kościelnego przebiegało w tempie bardzo powolnym. Prace komisji kościelno-rządowych, których zadaniem było doprecyzowanie przepisów szczegółowych, do czego zresztą zarówno państwo, jak i Kościół zobowiązywał sam zapis konkordatowy, przebiegały pod znakiem wciąż zmieniających się u władzy opcji politycznych oraz w atmosferze ciągłych oskarżeń o dążenie do stworzenia w Polsce państwa wyznaniowego, czego domniemaną gwarancją miała być ustawa konkordatowa. Poglądy tego typu miały charakter demagogiczny i w ustach ich głosicieli świadczyły nie tyle o niezrozumieniu podstawowych zapisów konkordatowych o tzw. „rozdziale Kościoła od państwa” i nieznajomości treści konkordatu, co o braku dobrej woli i szacunku dla prawnych standardów międzynarodowych. Poza wprowadzeniem tzw. małżeństw konkordatowych oraz uregulowaniu statusu prawnego katechezy w systemie edukacji, nie zostały podjęte podstawowe kierunki przemian wskazane w konkordacie, który przecież zgodnie z art. 9 i 91 ust. 2 Konstytucji RP jako ratyfikowana ustawa międzynarodowa ma pierwszeństwo przed przepisami prawa wewnętrznego. Oznacza to, że na poziomie prawa państwowego, jak i w kościelnym prawie

⁷ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. RP 2003, nr 62, poz. 1568).

partykularnym powinno dojść do ujednoczenia wydawanych ustaw i instrukcji z przyjętym konkordatem oraz wydania przepisów szczegółowych wynikających z konkordatu i zgodnych z jego normami ogólnymi, jak np. ustawy okołokonkordatowe lub rozporządzenia odpowiednich ministrów. Zasada powyższa w żadnym wypadku nie dopuszcza uchwalania i wydawania tak przez organa ustawodawcze kościelne, jak i państwowe jakichkolwiek ustaw, przepisów lub instrukcji sprzecznych z konkordatem. Za przejaw tego typu tendencji należy jednak uznać zarówno brak jakiegokolwiek próby ujednoczenia przepisów ochronnych w temacie zabytków sakralnych, jak również brak jakichkolwiek odniesień w obecnie obowiązującej ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., nie tylko do samego konkordatu, ale nawet do zabytków sakralnych. Z punktu widzenia ochrony prawnej zabytków sakralnych stawia to powyższą ustawę, pomijając oczywiście jej inne wartości legislacyjne, na poziomie ustawodawstwa z poprzedniej epoki. Pokazuje ponadto, że w świadomości jej autorów nie istnieje tak ważna umowa międzynarodowa, jaką jest konkordat, a zabytki kościelne stanowią znikomą część dziedzictwa narodowego i nie ma przesłanek prawnych do ich odrębnego traktowania, co jest oczywistym absurdem⁸.

2. Prawna ochrona zabytków sakralnych w dwudziestoleciu międzywojennym

Wkład Kościoła katolickiego w tworzenie dziedzictwa narodowego oraz troska o jego zachowanie w okresie niebytu państwowości polskiej z jednej strony, z drugiej zaś przekonanie twórców odradzającej się Rzeczypospolitej, że kościoły, paramenty liturgiczne, obrazy i figury otaczane kultem są w oczach wierzących święte i jako takie w pierwszej kolejności podlegają przepisom prawa kanonicznego, skutkowało stworzeniem w dwudziestoleciu międzywojennym zintegrowanego systemu prawnej ochrony zabytków sakralnych. Swoista współpraca legislacyjna między państwem i Kościołem mogła zaistnieć dzięki długoletnim tradycjom sięgającym początków ochrony zabytków w Polsce. W drugiej połowie XIX w. równoległe z dziełem Włodzimierza Demetrykiewicza *Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych. Studium ze stanowiska dziejów kultury i nauki porównawczej prawa* (Kraków 1886), zapoczątkowującego prawną ochronę zabytków, powstawały kompendia wiedzy dla opiekunów kościołów autorstwa Władysława

⁸ P. Bijak, *Wartości dziedzictwa kultury...*, s. 263–271.

Łuszczkiewicz: *Wskazówki do utrzymania kościołów, cerkwi i przechowywanych tamże zabytków przeszłości* (Kraków 1869), *Poradnik dla zajmujących się utrzymaniem i restauracją kościołów i kościelnych sprzętów* (Kraków 1887) oraz książka ks. Antoniego Brykczyńskiego *Dom Boży to jest praktyczne wskazówki budowania, naprawiania i utrzymywania kościołów* (Warszawa 1904). Duże znaczenie dla rozwiązań legislacyjnych w II Rzeczypospolitej miał też fakt, że wielu księży było inspiratorami, twórcami i aktywnymi działaczami towarzystw społecznych opieki nad zabytkami.

Pierwszym polskim prawem ochrony zabytków był dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z 31 października 1918 r.⁹ Ten akt prawny wprowadzał powszechną ochronę zabytków na terenie reaktywowanego państwa polskiego. Podmiotem prawa ochrony zabytków ustanowiono Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zaś przedmiot ochrony został określony metodą enumeracji w postaci katalogu podzielonego na trzy części: zabytki nieruchome, zabytki ruchome oraz wykopaliska i znaleziska. W pierwszej grupie nominalnie wymieniono części budowli sakralnych, takie jak „prezbiteria, kaplice, wieże, bramy, portale, kolumny (...) dzieła sztuk plastycznych z architekturą budynku związane” (art. 12, pkt a) oraz „luźno stojące pomniki, nagrobki, kapliczki, figury, krzyże...” (art. 12, pkt c). Do grupy zabytków ruchomych zaliczono „przedmioty związane bezpośrednio z przeznaczeniem budynku (ołtarze, ambony, chrzcielnice, stalle, pomniki, nagrobki, trumny w grobach kościelnych wraz z ukrytymi w nich dziełami pracy ręcznej, epitafia, tablice, vota, szaty i naczynia obrzędowe, dzwony itp.) oraz kolekcje przedmiotów, przechowywanych w muzeach, w skarbcach i składach świątyń [...]” (art. 18, pkt a). Z punktu widzenia doktryny kościelnej katalog zabytków sakralnych był niekompletny i nieprecyzyjny, niemniej stanowił podstawę do ich ochrony i był istotną przesłanką dalszych uregulowań, których możliwość pojawiła się wraz z zawarciem 10 lutego 1925 r. Konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską¹⁰. W jego art. XIV podkreślono sakralny charakter „nieruchomości i ruchomości, poświęconych wyłącznie dla służby bożej, jako to: kościołów, przedmiotów, służących do nabożeństwa itp.”, a w związku z tym nie dopuszcza

⁹ Dz.Pr. PP 1918, nr 16, poz. 36; por. S. Sierpowski i D. Matelski (red.), *Dzieje archiwistyki polskiej: wybór źródeł*, t. I, Poznań 1988, s. 21–30, dok. 2; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, s. 342–348; K. Zeidler, M. Marcinkowska (red.), *Dekret Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z komentarzem, czyli Eseje o prawie ochrony dziedzictwa kultury*, Gdańsk 2017.

¹⁰ Dz.U. 1925, nr 72, poz. 501.

się możliwości zmiany ich przeznaczenia, chyba że władza duchowna pozbawi je wcześniej charakteru świętego. W ustępie drugim i trzecim wspomnianego artykułu postanowiono, że nieruchomości sakralne, takie jak kościoły i kaplice podlegają państwowym przepisom konserwatorskim, natomiast jurysdykcję nad ruchomymi dziełami sztuki znajdującymi się w kościołach i lokalach kościelnych, posiadającymi wartość historyczną i artystyczną, przejmują komisje diecezjalne, do utworzenia których zostali zobowiązani biskupi poszczególnych diecezji w porozumieniu z właściwym ministrem¹¹. Ogólne ustalenia zawarte w konkordacie wymagały doprecyzowania, co stało się przedmiotem negocjacji pomiędzy stroną kościelną i państwową. Przepisy szczegółowe zostały wydane w formie rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 grudnia 1925 r. w sprawie komisji mieszanych dla ochrony zabytków sztuki i kultury, znajdujących się w katolickich kościołach i lokalach kościelnych¹². W pierwszej kolejności ustalono zasady powoływania i funkcjonowania w każdej diecezji komisji, które miały posiadać ujednoczoną nazwę: Komisja mieszana do opieki nad zabytkami kościelnymi, w skrócie Komisja mieszana konserwatorska (§ 2). Każda z nich miała być powoływana w wyniku konsultacji z właściwym ministrem i składać się z „Ordynariusza jako przewodniczącego i czterech osób, wśród których winien znajdować się konserwator państwowy zabytków sztuki i kultury, lub inny przedstawiciel Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego” (§ 1). Pod jurysdykcję Komisji poddano sakralne zabytki ruchome objęte inwentarzem diecezjalnym, który na mocy omawianego rozporządzenia miał być utworzony w wyniku konkordancji inwentarzy kościelnych i państwowych (§ 1, 2 i 8). Istotne z punktu widzenia sakralnego charakteru zabytków jest zastosowanie ekskluzyjnej prawnej w stosunku do dokumentów tajnych oraz przedmiotów specjalnego kultu: „Dokumenty, mające w myśl Prawa Kanonicznego charakter tajny, między innymi przechowywane w tajnym archiwum biskupim oraz przedmioty specjalnego kultu n. p. obrazy cudowne, są wyjęte z pod działania komisji” (§ 2). Z tego wynika, że w praktyce konserwatorskiej „restauracja obrazów, objętych diecezjalnym inwentarzem zabytków, wymaga osobnego pisemnego pozwolenia Ordynariusza” (§ 12). Nie oznacza to osłabienia mocy prawnej zasadniczych norm mających na celu ochronę zabytków sakralnych przed zniszczeniem, niewłaściwym wykorzystaniem, zredukowaniem ich do wymiaru jedy-

¹¹ S. Łukomski, *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 r. pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, Łomża 1934, s. 128–129.

¹² Dz.U. 1926, nr 6, poz. 33. Dalej przy powoływaniu się na rozporządzenia tego Ministerstwa stosuje się skrót: W. R. i O. P.

nie estetycznego czy wręcz przed profanacją. Przyjęte przez stronę kościelną i państwową zasady sankcjonowały odpowiedzialność personalną administratorów dóbr kościelnych oraz obowiązki kontrolne spoczywające na komisjach mieszanych (§ 9). „Zabytki ruchome kościelne nie mogą być niszczone, usuwane, sprzedawane, zamienione, przerabiane, odnawiane lub rekonstruowane bez pozwolenia komisji mieszanej konserwatorskiej. Przewożenie wymienionych zabytków na wystawy publiczne wymaga również pozwolenia komisji” (§ 10). Powyższe rozwiązanie prawne zastosowane do zabytków ruchomych nie obejmowało jednak kościołów i kaplic, a jedynie dzieła sztuki w nich znajdujące się. Art. 13 i 14 dekretu Rady Regencyjnej zakazywał jakichkolwiek prac przy zabytkach nieruchomości bez zgody odpowiedniej władzy konserwatorskiej. Przepis ten budził wątpliwości strony kościelnej, którą obowiązywał kanon 1164 § 1 Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r., obligujący biskupów ordynariuszy do zachowania przy naprawie świątyń form przyjętych w tradycji chrześcijańskiej oraz przepisów sztuki świętej¹³. W celu uniknięcia sprzeczności jurysdykcyjnej konkordat w art. XIV ust. 2 zobowiązał administratorów do prowadzenia prac przy kościołach zgodnie z technicznymi i artystycznymi przepisami konserwatorskimi, zaś władze państwowe do skonsultowania swoich decyzji odnośnie do nieruchomości zabytków sakralnych z właściwym ordynariuszem¹⁴. W toku dalszych prac legislacyjnych pojawiły się kolejne dokumenty, które potwierdzały oraz uściślały zapisy osiągniętego porozumienia. Były to: Wyjaśnienia ustalone na konferencji Komisji Papieskiej z Przedstawicielem Ministerstwa W. R. i O. P. w dniu 14 kwietnia 1926 roku oraz Pismo Dyrektora Departamentu Sztuki w Ministerstwie W. R. i O. P. do Komisji Papieskiej z dnia 19 kwietnia 1926 r. Ustalenia w nich zawarte zostały zatwierdzone przez ministra Stanisława Grabskiego pismem do Komisji Papieskiej z dnia 27 kwietnia 1926 r.¹⁵ Kodyfikacja ta znalazła swoje odzwierciedlenie w ostatecznym akcie prawnym II Rzeczypospolitej dotyczącym zabytków, jakim było rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia

¹³ *Codex Juris Canonici Pii Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*. Praefatione Fontium annotatione et Indice analytico-alphabetico ab Emo Petro Card. Gaspari auctus, Typis Polyglottis Vaticanis 1918, can. 1164 § 1: „Curent Ordinarii, audito etiam, si opus fuerit, peritorum consilio, ut in ecclesiarum aedificatione vel refectione serventur formae a traditione christiana receptae et artis sacrae leges”.

¹⁴ Rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 grudnia 1925 r. w sprawie komisji mieszanych dla ochrony zabytków sztuki i kultury, znajdujących się w katolickich kościołach i lokalach kościelnych, § 13: „Przed wydaniem zarządzeń co do konserwacji zabytków kościelnych nieruchomości władze państwowe zasięgną opinii właściwego Ordynariusza”.

¹⁵ Dokumenty przytoczone i skomentowane w: S. Łukomski, *Konkordat...*, s. 130–135.

6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami. Nominalnie zostały w nim wymienione poszczególne grupy zabytków sakralnych (art. 2, pkt 2, 3, 8, 16). Następnie wyłączono spod działania rozporządzenia przedmioty specjalnego kultu (art. 2 ust. 2); wyłączono spod świeckiej władzy konserwatorskiej sakralne dzieła sztuki ruchome i poddano je jurysdykcji komisji mieszanych świecko-duchownych (art. 5 ust. 2).

Prawodawstwo wynikające z umowy konkordatowej z 1925 roku, stojąc na stanowisku obowiązku ochrony publicznoprawnej dzieł sztuki kościelnej, jednocześnie dostrzegało ich wartość sakralną i nadawało im szczególną rangę. Sakralne zabytki ruchome, a zwłaszcza przedmioty szczególnej czci, takie jak wizerunki cudowne i relikwie, uzyskały względną autonomię od instytucji państwowych. Skutkiem takiego rozwiązania nie było wyłączenie ich spod jurysdykcji organów konserwatorskich. Ten typ regulacji prawnej, synchronizując dwa niezależne porządki prawno-administracyjne odnoszące się do tej samej grupy przedmiotów, miał na celu ich szczególną, wyższą formę ochrony, polegającą na zapobieżeniu niefachowej lub prowizorycznej konserwacji, która mogłaby spowodować większe zniszczenie lub zatarcie wartości¹⁶. Usankcjonowane prawem przekonanie, że zabytki sakralne w oczach ludzi wierzących odznaczają się nie tylko wartością artystyczną, naukową czy historyczną, ale będąc przedmiotami kultu i czci mają przede wszystkim wartość sakralną, nie pozwalało na dowolne nimi dysponowanie.

3. Sugestie *de lege ferenda*

Prawna ochrona zabytków nie jest jedyną formą troski o ich zachowanie. Niemniej od jakości stanowionego prawa oraz jego stosowalności zależy skuteczność działań ochronnych i opiekuńczych nad zabytkami. Niewyodrębnienie w obecnym prawodawstwie polskim grupy zabytków sakralnych, a także dualizm przepisów prawnych przy jednoczesnym braku szczegółowych rozporządzeń wynikających z umowy konkordatowej nie zapewniał skuteczniejszej ochrony tej znaczącej części dziedzictwa kultury narodu. Niszczenie świątyń oraz kradzieże w nich dokonywane, akty wandalizmu przyjmujące znamiona profanacji motywowanych podsycaną nienawiścią do religii, ale także zainteresowanie antykwariuszy i kolekcjonerów niektórymi elementami wystroju i wyposażenia kościołów w celach handlowych dla użytku świeckiego dowodzą, że regulacja prawna

¹⁶ Por. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, s. 393–396; P. Bijak, *Kościelno-prawna ochrona...*, s. 392.

uznająca sakralny charakter zabytków kościelnych jest zadaniem bardzo pilnym. Wydaje się, że powinna ona mieć formę ustawy okołokonkordatowej, gdyż nie ma możliwości prawnej wydania wspólnego rozporządzenia Episkopatu i Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, a własne zarządzenie tego ostatniego mogłoby nie mieć odpowiedniej dla omawianej materii rangi prawnej. Postulowana regulacja powinna odnosić się do następujących spraw:

- a) rodzajowego wyszczególnienia i wyłączenia zabytków sakralnych spod obowiązywania ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz poddanie ich, wzorem ustawodawstwa międzywojennego, wspólnej komisji mieszanej w formie zinstytucjonalizowanej w celu ich specjalnej wyższej ochrony. Wynika to z faktu, że administracyjne organy Państwowej Służby Ochrony Zabytków nie są skłonne dostrzegać *sacrum* w przedmiotach przeznaczonych uroczystymi aktami poświęcenia do sprawowania kultu, a nawet postulują regulację nakazującą władzom kościelnym obowiązkowe udostępnianie ich w celach wystawienniczych lub badawczych;
- b) inwentaryzacji zabytków sztuki kościelnej ze szczególnym uwzględnieniem wydzielonych w niej obiektów czci oraz kultu, poświęconych i przeznaczonych bezpośrednio do służby bożej. Inwentarze takie byłyby dokumentami publicznymi, tj. ogólnodostępnymi. Organy administracji rządowej mogłyby prowadzić ewidencję dla celów naukowych po uzgodnieniu czynności z właściwym miejscowo biskupem ordynariuszem;
- c) określenia form, zasad i procedur udostępniania wewnątrz zabytkowych świątyń do zwiedzania w sposób niezakłócający nabożeństwa i zapewniający im bezpieczeństwo;
- d) sprecyzowania zasad dotowania przez państwo remontów świątyń, a także konserwacji zabytków sztuki kościelnej i ewentualnych preferencji podatkowych. System kar pieniężnych, który wydaje się skuteczny, nie jest i nie może być jedynym finansowym narzędziem ochrony i opieki nad zabytkami. Obok objętych różnymi programami dotacji, które pozwoliły powrócić do świetności wielu eksponowanym zabytkom sakralnym oraz wspomogły działania opiekuńcze licznych księży i muzealników, powinien pojawić się prosty i skuteczny system zachęt finansowych. Ulgi podatkowe na prace konserwatorskie lub odliczenia podatkowe dla wiernych, którzy przekazują swoje pieniądze na remont świątyni parafialnej lub konserwację obrazu świętego, mogłyby być prostszym i bardziej stabilnym rozwiązaniem, w porównaniu z dotacjami, które podlegają licznym czynnikom zmiennym, mają charakter okresowy oraz odznaczają się wysokim

stopniem skomplikowania procedur. Stwierdzenie zawarte w konkordacie, że państwo polskie będzie w miarę możliwości partycypować w kosztach konserwacji wydaje się mało precyzyjne w porównaniu z twardymi zapisami o karach finansowych zawartymi w nowelizacji ustawy;

- e) zakazu powszechnego obrotu handlowego zabytkowymi paramentami kościelnymi (kielichy, monstrancje, relikwiarze, kadzielnice) oraz przedmiotami wyraźnie wskazującymi na oddzielenie ich od zabytku sakralnego (fragmenty rzeźb, malowidła);
- f) uznania dewastacji i niszczenia zabytków sakralnych nie tylko za przestępstwo w prawie karnym, ale również jako występki przeciw przepisom o ochronie uczuć religijnych;
- g) przywracanie obrazów i figur znajdujących się w magazynach muzealnych do kultu.

Formalne zaistnienie zabytków sakralnych w polskim prawodawstwie i podanie ich szczególnej, wyższej formie ochrony przyspieszy proces sukcesywnego ich odnawiania i konserwacji. Stwierdzenie, że zabytki sakralne należą do grupy najlepiej utrzymanych¹⁷, zawdzięczamy nie tylko dobrej współpracy administracji państwowej i samorządowej z administracją kościelną w zakresie pozyskiwania dotacji, ale także faktowi, że konserwacja zabytków kościelnych jest finansowana w dużej mierze ze składek wiernych, co świadczy o wielowiekowej tradycji fundacyjnej motywowanej religijnie oraz o zaradności księży proboszczów. Jednakże wzrost kosztów utrzymania budynków, proces migracji z mniejszych i średnich miejscowości do dużych aglomeracji oraz laicyzacja, pozwalają przypuszczać, że coraz więcej parafii nie będzie miało środków na renowację świątyń. Wprowadzenie wartości sakralnej jako dodatkowego kryterium kwalifikacji i wpisu do rejestru zabytków pozwoliłoby na objęcie w określonej perspektywie czasu ochroną prawną większej liczby dzieł sztuki sakralnej, które wymagają już dziś interwencji konserwatorskiej w celu ich ratowania. Rozwiązania prawno-systemowe powinna cechować dalekowzroczność, by to nie zasada uznaniowości, lecz precyzyjne przepisy zabezpieczały trwałość dziedzictwa sakralnego w przyszłości na ewentualność przemian religijnych, demograficznych, cywilizacyjnych i kulturowych, które są już widoczne w państwach Europy Zachodniej. Jedną z ważniejszych form ochrony dziedzictwa narodowego jest działalność edukacyjna, która powinna być realizowana wielowymiarowo. Wiedza na temat zabytków sakralnych włączona do programu nauczania oraz działalność wydawnicza win-

¹⁷ K. Zalaśńska, *Prawna ochrona zabytków...*, s. 148, przypis nr 3.

ny stymulować liczne inicjatywy popularyzatorskie, również w obszarze turystyki krajoznawczej. Przywrócenie w rodzimym prawodawstwie zasłużonej pozycji dziedzictwu sakralnemu byłoby także istotnym wkładem Polski w odbudowywanie w mentalności nie tylko Polaków, ale także wszystkich Europejczyków fundamentów chrześcijańskich naszego kontynentu.

Bibliografia

Źródła

Codex Juris Canonici Pii Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus. Praefatione Fontium annotatione et Indice analytico-alphabetico ab Emo Petro Card. Gaspari auctus, Typis Polyglottis Vaticanis 1918.

Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z dnia 31 października 1918 roku, Dz.Pr. PP 1918, nr 16, poz. 36.

Kodeks Prawa Kanonicznego Jana Pawła II. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Pallottinum 1984.

Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską podpisany 28 lipca 1993 r., ratyfikowany 23 lutego 1998 r., Dz.U. RP, 1998, nr 51, poz. 318; AAS, 90 (1998), s. 310–329.

Konkordat zawarty pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany 10 lutego 1925 r., ratyfikowany 30 maja 1925 r., Dz.U. RP 1925, nr 72, poz. 501 i poz. 502; AAS, 17 (1925), s. 273–287.

Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 grudnia 1925 r. w sprawie komisji mieszanych dla ochrony zabytków sztuki i kultury, znajdujących się w katolickich kościołach i lokalach kościelnych, Dz.U. RP 1926, nr 6, poz. 35 i 192.

Sierpowski S., Matelski D. (red.), *Dzieje archiwistyki polskiej: wybór źródeł*, t. I, Poznań 1988.

Ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach z dnia 15 lutego 1962 r., Dz.U. PRL 1962, nr 10, poz. 48.

Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. RP 2003, nr 162, poz. 1568, tekst ujednolicony Dz.U. RP 2018, poz. 2067.

Opracowania

Bijak R., *Jan Paweł II: jako Conservator Patrimonium Ecclesiae*, „Studia Gdańskie” 2012, t. XXX, s. 187–202.

Bijak P., *Kościelno-prawna ochrona zabytków sakralnych w Polsce*, „Cywilizacja i Polityka” 2013, nr 11, s. 369–393.

Bijak P., *Wartości dziedzictwa kultury europejskiej: przeszłość i teraźniejszość*, niepublikowana rozprawa doktorska obroniona na Wydziale Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego w 2011 roku.

Brykczyński A., *Dom Boży to jest praktyczne wskazówki budowania, naprawiania i utrzymywania kościołów*, wyd. III, Warszawa 1904.

Demetrykiewicz W., *Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych. Studium ze stanowiska dziejów kultury i nauki porównawczej prawa*, Kraków 1886.

Łukomski S., *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 r. pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, Łomża 1934.

Łuszczkiewicz W., *Poradnik dla zajmujących się utrzymywaniem i restauracją kościołów i kościelnych sprzętów*, Kraków 1887.

Łuszczkiewicz W., *Wskazówki do utrzymania kościołów, cerkwi i przechowywanych tamże zabytków przeszłości*, Kraków 1869.

Maj Z., *Zabytki sakralne w prawie kościelnym i państwowym i ich wzajemne relacje*, materiały z Konferencji Krajowej „Potrzeby Konserwatorskie Obiektów Sakralnych na przykładzie makroregionu łódzkiego”, Łódź, 9–10 grudnia 2005.

Pasierb J., *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, wyd. I: Warszawa 1971, wyd. II: Warszawa 1995.

Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1–2, Kraków 2001.

Pruszyński J., *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, „Ochrona Zabytków” 1996, nr 3, s. 336–341.

Pruszyński J., *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*, Warszawa 1989.

Pruszyński J., *Problemy prawnej ochrony zabytków ruchomych sztuki sakralnej*, „Ochrona Zabytków” 1982, nr 3–4, s. 217–219.

Strzelecka M., *Teologia sztuki sakralnej*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1968, r. 6, nr 2, s. 56–59.

Wierzbicka K. (red.), *Centralna ewidencja dóbr kultury i rejestr zabytków w Polsce w świetle zasobów Ośrodka Dokumentacji Zabytków*, Warszawa 1999.

Zalasińska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Warszawa 2010.

Zeidler K., Marcinkowska M. (red.), *Dekret Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z komentarzem, czyli Eseje o prawie ochrony dziedzictwa kultury*, Gdańsk 2017.